

Temânu‘ Dışında Alternatif Bir Tevhit Delili: Mekânsızlıkta İki Mekânsız Tanrı

An Alternative Argument of Tawhîd Apart From Tamânu‘:
Two Placeless Gods in Placelessness

Fatih İBİŞ

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Denizli/Türkiye
Associate Professor, Pamukkale University, Faculty of Theology, Denizli/Türkiye
fatihibis81@hotmail.com | orcid.org/0000-0003-4269-3012 | ror.org/01etz1309

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü

Araştırma Notu

Geliş Tarihi

15 Ekim 2023

Kabul Tarihi

26 Aralık 2023

Yayın Tarihi

31 Aralık 2023

İntihal

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fatih İbiş).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Type

Research Note

Date Recieved

15 October 2023

Date Accepted

26 December 2023

Date Published

31 December 2023

Plagiarism

This article has been scanned with iThenticate software. No plagiarism detected.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatih İbiş).

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Öz

Kelâmcıların eserlerinde Allah'ın birliğine ilişkin sundukları yegâne delil temânu' olarak adlandırılan tevhit delilidir. Bunun dışında literatürde tevhitte ilgili temânu'ya dayanmayan müstakil bir başka delil bulmak neredeyse imkânsızdır. Allah'ın varlığına dair ortaya koyulan birçok delile bakınca birlik delillerinin neden bu kadar az olduğu düşündürücüdür. Burada iki ihtimalden bahsedilebilir: ya temânu' delili birlik hususunda yeterlidir ve bir başka delile ihtiyaç yoktur ya da temanu' dışında alternatif, müstakil bir delil bulunamamıştır. Benim tespit edebildiğim kadarıyla alternatif ilk müstakil delil hicrî altıncı yüzyılda yaşamış Horasanlı bir âlime aittir: Bahâüddîn en-Neccâr el-Kazvînî. *Sirâcü'l-'ukûl* adlı eserinde temânu' delilini arz ettikten sonra "şaşırtıcı bir nükte" diyerek tevhitte ilgili bir argümana daha yer verir. İki cevher ve cevherlerin tahayyüz özelliği üzerinden şekillenen argüman en sonunda meselenin iki tanrının mekansızlıktaki durumuna, konumuna getirilerek tek tanrının olması gerektiği düşüncesiyle sonuçlandırılır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Temânu', Metafizik, Tanrı, Tévhit, İstidlal.

Abstract

The only argument that the theologians present in their works regarding to the unity of Allah is the argument of tawhîd called tamânu'. Apart from this, it is almost impossible to find any other independent argument regarding tawhîd in the literature that is not based on tamânu'. Contrary to the abundance of arguments for the existence of God, it is thought-provoking why there are very few argument of his unity. Two possibilities can be mentioned here: either the argument of tamânu' is sufficient for unity and there is no need for another argument, or no alternative, independent argument other than tamânu' has been found. To the best of my judgement, the first independent, alternative argument belongs to a scholar from Khorasan who lived in the sixth century Hijri: Bahâ' al-Dîn al-Najjâr al-Qazvînî. In his work titled *Sirâj al-'ukûl*, after presenting the argument of tamânu', he includes an argument about tawhîd, calling it a "surprising interpretation". The argument, which is shaped by two substances and their feature of placement, finally concludes with the idea that there should be only one God, by bringing the issue to the situation and position of two gods in spacelessness.

Keywords: Theology, Tamânu', Metaphysics, God, Tawhîd, Argumentation.

*Bil ki; peygamberler (as) insanları yaratıcının varlığını bilmeye değil,
onu birlemeye davet ettiler.
Allah Teâlâ "Bil ki muhakkak senin için ilah vardır" demedi de
"Bil ki yoktur hiçbir ilah Allah'tan başka!" dedi.
-Bahâüddîn el-Kazvînî-*

Allah'ın birliğine ilişkin kelâm kitaplarında sunulan yaygın ve yegâne argüman Enbiyâ Sûresi'nin birden fazla tanrının var olması halinde irade ve kudret çatışmasının yaşanacağını anlatan 22. Âyetine dayandırılır. Burhan-ı temânu' veya delil-i temânu' olarak adlandırılan argümana mesnet teşkil eden söz konusu âyetin meâli şu şekildedir: "Şayet o ikisinde (gökler ve yer) Allah'tan başka ilahlar olsaydı kuşkusuz ikisi de fesada uğrardı. Arşın rabbi Allah onların niteledikleri şeyden münezzehtir."¹

Argüman özetle tanrılar arasındaki olası "irade çatışması/çekişmesi" ve bu çatışmanın sonucunda ortaya çıkabilecek olası "evren kaosu"ndan hareketle Allah'ın bir olması gerektiğini vurgular. Buna göre bir varsayım olarak evrende şayet iki tanrı var olsaydı tanrılardan biri bir şeyin var

¹ el-Enbiyâ 21/22.

olmasını isterken diğeri o şeyin var olmamasını isteyebilirdi. İki tanrının isteklerini gerçekleştirme noktasında ise üç olasılıktan bahsedilebilir: 1) Ya her ikisinin isteği de gerçekleşmez. 2) Ya her ikisinin isteği de gerçekleşir. 3) Ya da sadece birinin isteği gerçekleşirken diğerininki gerçekleşmez. Her ikisinin de isteğinin gerçekleşmemesi bir acizyet göstergesi sayılacağından ilk şık bir tanrı için düşünülemez. Her ikisinin isteğinin gerçekleşme olasılığı da iki çelişğin aynı anda gerçekleşme olanaksızlığı sebebiyle geçersiz sayılır. Geriye üçüncü olasılık kalır. Sadece birinin isteğinin gerçekleşme durumunda iradesi gerçekleşmeyenin özgür irade ve tasarruf yoksunluğu nedeniyle tanrılık vasfı düşeceğinden iradesi tahakkuk edenin üstünlüğüyle tanrının bir olması gerektiği ortaya çıkar. Kelâmcıların tevhit bahsinde delil olarak sundukları meşhur ve malum delil özetle bu şekildedir.

Temânu' dışında (temânu'dan türetilen tevârüd delili müstakil bir delil olarak sayılmaz ise) ileri sürülen sınırlı sayıda delil ve örneklem son tahlilde yine bu delile dayanmaktadır. Tevhitte ilgili ayrıca filozoflara nispet edilen ancak kelâm kitaplarında pek yer bulmayan iki vâcibü'l-vücût ihtimali üzerinden oluşan "iştirak" sorununu "imtiyaz" düşüncesi üzerinden çözüme girişimi bulunmaktadır. Ancak bu delillendirmede iki vacibin arasını temyiz edecek belirli bir durumdan bahsetmekten daha ziyade ikisinin arasındaki ortaklığı ortadan kaldıracak bir farkın kalmayacağı söylenerek bir çözüme ulaşılmaktadır ki son tahlilde bunun iki tanrı sorununu ne oranda çözdüğü tartışmalıdır. Söz konusu istidlaller dışında tevhide ilişkin bir başka delile rastlamak neredeyse mümkün değildir. Kelâm literatüründe Allah'ın varlığına ilişkin serdedilen delillere oranla birliği için tek bir delilin öne çıkması gerçekten düşündürücüdür.

Bu çalışmada tevhide aklî bir istidlal ve farklı bir yorumla yeniden temellendirmeye çalışan bir isme dikkat çekmek istiyorum: Bahâüddîn Tâhir b. Ahmed en-Neccâr el-Kazvîni (ö. 580/1184).² Kelâm literatüründe ismine neredeyse hiç rastlamadığımız, Horasanlı Şafî-Eş'arî bu mütekellim *Sirâcü'l-'ukûl* adlı eserinde tevhit akidesini kelâm kitaplarında görülmeyen bir başka form içinde okuyucusuna sunar. Vahdaniyetin ispatına ilişkin kelâm literatüründe temânu' dışında bir delil bulmanın neredeyse imkânsız olduğunu ifade etmiştik. Ayrıca bazı düşünürlerin temânu' delilini "aklî" değil de "naklî", "burhânî/yakînî" değil de "zannî/iknâî/hatâbî" bir delil olarak değerlendirmeleri, yine bazı âlimlerin delilin "aklen" değil (*aklî mülâzemet*) "âdeten" (*âdî mülâzemet*) bir gereklilik olduğunu hatırlatarak iki tanrı arasında anlaşmanın aklen mümkün olma olasılığını gündeme getirmesi temânu' delilinin kesinliğini tartışmaya açık hale getirmiştir.

Örneğin Mutezile'den Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ile Ehl-i sünnet'ten Teftâzânî (ö. 792/1390) temânu' deliline yönelik eleştirileriyle ilk öne çıkan isimlerdir. Ebû Hâşim dile getirdiği itirazlar sonucunda temânu' delilini yetersiz bulduğunu açıklar. Ona göre Allah'ın birliği konusunda aklî bir delil bulunmamaktadır. Zira akıl açısından âlemin birden fazla yaratıcısının (*Sâni'*) olması her zaman imkân dâhilindedir, akıl buna bir şekilde cevaz verir. Bu nedenle Ebû Hâşim yaratıcının birliğinin akıl değil ancak sem' yoluyla bilinebileceği kanaatindedir. Tartışmaya yer veren Ebu'l-

² Kazvîni'nin hayatına ilişkin asıl kaynak müellifin kendi hayatını yazdığını söylediği ancak günümüze ulaşmadığı söylenen *Bessü's-şekvâ* isimli eserdir. Ancak bu esere dayanarak müellifin hayatını kaleme aldığı ifade eden Ebû'l-Kâsım er-Râfîi'nin şu eseri birincil kaynak niteliği taşır: Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Kazvîni el-Râfîi, *et-Tedvîn fi ahbâri Kazvîn*, thk. Azîzüllah el-Attarîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1408.

Muîn en-Neseî, Ebû Hâşim'i hedefine koyar ve bir çoğunu ilhatla sonuçlandırdığı eleştirileriyle onu sıfat ve tevhit inkârcısı biri haline getirip tekfir eder.³

Şerhu'l-Akâid'de Teftâzânî Enbiya Sûresinin 22. âyetinde dile getirilen argümanın tevhit konusunda mütekellimler arasında *burhân-ı temânu'* şeklinde adlandırıldığını belirttikten sonra âyetin burhânî değil "iknâî" delil niteliği taşıdığını ifade eder. Delilin kesinlik (ilim, burhânî bilgi) içermediğini, argümandaki mülâzemetin "katî" değil, "hatâbî" ve "âdî" (âdete, örfe uygun, pratikte, sosyal hayatta da rahatlıkla gözlemlenebilecek) bir forma sahip olduğunu, âdetin dışına çıkılıp ilahların nizam üzere anlaşmaları (*ittifâk*), fesadın ve âlemin bilfiil ve imkân durumları göz önünde bulundurulduğunda delaletin kesinliğinden söz edilemeyeceğini detaylı bir şekilde anlatır.⁴

Sonraki yüzyılda Abdüllatif el-Kirmânî (ö. IX/XV. yüzyılın ilk yarısı) bu görüşünden ötürü Teftâzânî'yi çok sert eleştirdi, ona karşı *Risâletü't-tevhîd* isimli küçük bir reddiye kaleme aldı. Risalede aklî açıdan "ittifakın cevâzı"nı savunmakla, naklî açıdan da âyette ifade edilen delili kesinlikten çıkarıp "iknâî" olduğunu söylemekle Teftâzânî'yi tekfir etti: "Teftâzânî aklen ve naklen tevhidi inkâr etmiştir." (*ennehû enkerâ't-tevhîde aklen ve naklen.*)⁵

Teftâzânî Şerhu'l-Akâid'den sonraki süreçte telif etmiş olduğu Şerhu'l-Makâsîd'da âyeti yineler ve iki ilahın "anlaşma" (*tevârüd*) ihtimalini orada da tekrar eder. Tevhide dair sem'î delilleri tevhidi destekler nitelikte sıraladığı delâlet vecihlerinin en sonunda onuncu vecih olarak zikreder.⁶ Ancak ilginç biçimde Şerhu'l-Akâid'de âyet ve delile ilişkin dile getirdiği itirazların, kuşuların hiçbirine burada yer vermez.

Kirmânî ve Teftâzânî arasındaki tartışmaya atfen Kâtip Çelebi Kirmânî'yi "mülâzemet-i âdiye" ile "mülâzemet-i akliye"yi dahi birbirinden ayıramayan, mantık konusunda Suyûtî (ö. 911/1505) gibi cehaletini izhar eden biri olarak tanıtır. Kirmânî'nin görüşlerine itibar etmeyen Kâtip Çelebi'ye göre Nil ve Fırat birbirinden ne kadar uzaksa Kirmânî ile Teftâzânî de birbirinden o kadar uzaktır.⁷ Teftâzânî'yi haklı bulan Kâtip Çelebi'nin de temânu' konusunda tereddütleri olduğunu söylemek mümkündür.

Vahdaniyetin aklî delillerle yeni temellendirmelere ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu da doğal olarak Kazvînî'nin argümanını daha anlamlı ve değerli kılmaktadır. Kazvînî'nin ileri sürdüğü argümanın kenarda köşede kalmaması, literatürde görünür kılınması adına bu derkenar not kaleme alınmıştır. Delil sanımcı Kazvînî'ye ait özgün bir delildir. Hem eserde delilin başkasına aidiyetini gösteren bir karinenin olmaması hem de istidlalle ilgili pasajdaki sonuç cümlesinde "Ben derim ki..." şeklinde kendini öne çıkarması istidlalin Kazvînî'ye ait olma ihtimalini artırmaktadır.

Kazvînî, Allah'ın sıfatlarını ikiye ayırır: 1. Nefs sıfatları (*sıfâtü'n-nefs*) 2. Manevi sıfatlar (*sıfâtün ma'nevîyyetün*). Kazvînî nefis sıfatlarının ilk sırasına "vahdaniyet"i yerleştirir ve akabinde

³ Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tebîratü'l-edille*, thk. Claude Salame (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990), 1, 85-87.

⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2015), 85-89.

⁵ Muhammet Mazlum, *Kirmânî'nin Burhân-ı Temânu' Konusundaki Görüşleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 62.

⁶ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1998), 4, 34, 36, 37.

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-arabî, ts.), 2, 1147.

neredeysse her kelâm-cıda rastladığımız o meşhur delili, temânu' delilini ve delilin istinat ettiği ilgili âyeti zikreder: “Şayet o ikisinde (gökler ve yer) Allah'tan başka tanrılar olsaydı muhakkak ikisi de fesada uğrardı.” Kazvîni vahdaniyetle ilgili oldukça yaygın bu bilgiyi aktardıktan sonra “acîb bir nükte” olarak tanımladığı, taaccüp uyandıran bir başka delile daha yer verir:

والنكتة العجيبة من غير التمانع أن يقول إستحالة فرض موجودين متغارين لا يختص أحدهما من الثاني بحيز ولا يكون أحدهما مختصا بالآخر كالصفة بالموصوف كان ذلك في الخروج عن العقول كاستحالة متحيزين في حيز واحد وبيانه أنه إنما يتصور تغايرهما إما بالحيز كالجوهرين أو بالمحل كالسواد في الجسم وإلا فاستحالة المتحيزين في حيز واحد وأنا أقول استحالة موجودين غير متحيزين في لا حيز كاستحالة متحيزين في حيز واحد وهذا أبين فتأمل. وبناء هذا الكلام على أصل وهو أن الحادث إما جسم أو عرض ولا ثالث لهما.

“Temânu' dışında şaşırtıcı bir nükte, biri diğerinden kapladıkları yerle (*hayyiz*) ayrılmayan, nitelenenle nitelik arasındaki özgülüğe benzer şekilde birbirinden ayrıştırılamayan iki başka var olanın varsayılmasının imkansızlığıdır. Böyle bir şeyi söylemek tek bir yerde, iki yer kaplayanın bulunmasının imkansızlığına benzer bir akıl dışılıktır. Bu durum şöyle açıklanabilir: İki var olanın başkalığı ya iki cevherde olduğu gibi kaplanan yerle (*hayyiz*), ya da nesnedeki siyahlıkta olduğu gibi hulûl ettiği yerle (*mahal*) ilgili olarak düşünülebilir. Aksi halde (bu iki durum dışında bir durumda) her ikisinin var olması tek bir yerde iki yer kaplayanın bulunma imkansızlığı türünden bir şey olur. Ben derim ki, yersizlikte (*lâ hayyiz*), iki yer kaplamayan (*gayri mütehayyizeyn*) mevcudun bulunmasının imkansızlığı, tek bir yerde (*hayyiz vâhid*) iki yer kaplayanın (*mütehayyizeyn*) bulunmasının imkansızlığı gibidir. Bu oldukça açık bir durumdur, bunu düşün! Bu söz bir asla dayanır ki o asıl da şudur: Kuşkusuz ki hâdis varlık ya cisimdir ya arazdır. Cisim ve araz için üçüncü bir seçenek yoktur.”⁸

Kazvîni'nin tevhit delili fiziksel ve topografik bir karaktere sahiptir. Mekândan hareketle bir tevhit delili tasarlayan Kazvîni meseleyi öncelikle fizik dünyada nesnenin mekânı, nesnenin mekândaki konumu üzerinden açmaya çalışır.

Sondan başlayacak olursak Kazvîni'ye göre hâdis varlık, yani zamansal başlangıcı olan, sonradan meydana gelen, yoklukla öncelenen varlık ya nesne olmak zorundadır ya da nesnedeki araz. Bu ikisi dışında doğada, fizik dünyada bir hâdisin var olma ihtimali yoktur. Bu taksim âlem söz konusu olduğunda kelâmın kabul ettiği temel taksimlerden biridir. Kelâma göre varlıklar ikiye ayrılır: kadîm (Allah) ve hâdis (âlem). Hâdis varlık ikiye ayrılır: cevher ve araz. Cevher de kendi içinde ikiye ayrılır: cevher-i fert ve cisim.

Kazvîni cevher ve arazi mekânsallık üzerinden soruşturmaya açar. Kazvîni'nin soruşturma sürecinde hareket noktası araz değil, bizâtihi cevherdir. İstidlalin temelinde cevher, cevherin mekândalığı/yer kaplama özelliği yer alır. Arazı elemesinin nedeni, arazın varlığının cevherin varlığına bağlı olması, cevherden bağımsız var olmamasıdır. Araz cevher üzerinde(n) var olur, cevher üzerinde(n) kendini gösterir. Cevher var olmadığı takdirde arazın varlığından söz edilemez. Araz yer kaplama özelliğine sahip olmadığı için *hayyiz* manasında bir yerde var olması söz konusu değildir; yer kaplamayan araz yalnızca bir yer kaplayanda (*mütehayyiz*) kendini gösterebilir. Bu açıdan arazın durduğu yer tam olarak bir yer (*hayyiz*) olmadığı gibi yer edinmesi

⁸ Bahâüddîn Tâhir b. Ahmed en-Neccâr el-Kazvîni, *Sirâcü'l-'ukûl fî minhâci'l-usûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1848, 18b; Şehit Ali Paşa, 1216-010, 81a, 81b; Esad Efendi, 1363-002, 16b; Cârullah, 483, 7b; Carullah, 00484, 7b.

de tam olarak bir yer kaplama (tahayyüz) vasfı taşımaz. Arazın konumu hulûl etmek suretiyle yer kaplayana yani cevhere arızî olarak yerleşmekten ibarettir. Bu yüzden arazın mekânsallığı bir yer kaplamakla (tahayyüz) değil bir yer kaplayan (mütehayyiz) üzerinde yer bulmakla anlam kazanır. Kazvînî'nin nesnedeki siyahlığın (veya eserin farklı yazmalarında geçtiği şekliyle nesnedeki iki siyahlığın)⁹ farklılığını, başkalığını anlamının yolunun ancak onun içinde/üzerinde bulunduğu, hulûl ettiği yer (*mahal*) üzerinden mümkün olduğunu ifade etmesi, mahalli olan cevherden ayrılmazlığına ve cevherden yer edinme itibarıyla farklılığına yapılan önemli bir vurgudur.

Kazvînî'nin delilin temeline yerleştirdiği cevhere gelince bu nokta onun tevhit istidlalindeki hareket noktasıdır. Kelamcılar açısından cevheri cevher yapan en temel nitelik onun yer kaplama özelliğidir (tahayyüz). Bu açıdan Kazvînî'nin en başta belirttiği üzere iki cevheri birbirinden ayıran, (cisim için değilse de cevher-i fert için tartışmalı olmakla birlikte) onları araz değil de cevher kılan asıl nitelik ikisinin de kendilerine ait iki ayrı yer üzerinden sahip oldukları yer kaplama özellikleridir. Dolayısıyla bizim için cevheri anlamının ve iki cevheri birbirinden ayırmanın ilk ve yegâne yolu bu iki cevherin birbirinden ayrı, birbirinden farklı iki ayrı yerde yer kaplaması, konumlanmasıdır. Buna göre bir cevher yalnızca bir yerde, bir yer kaplar. İkinci bir cevherin aynı yere yerleşmesi ancak birinci cevherin oradan ayrılması, orayı boşaltmasıyla mümkündür. Cevherin tanımı tek bir yerde yer kaplayan töz olduğuna göre buradan çıkarsanacak sonuç şudur: İki yer kaplayan cevher için iki ayrı yer olmak zorunludur. Dolayısıyla iki yer kaplayan şey, tek bir yerde, iki yer kaplayan şey olarak bulunamazlar. Bu nedenle Kazvînî tek bir yerde iki yer kaplama durumunu “akıl dışılık”la niteler.

Kazvînî bu girizgâhtan sonra sözü iki tanrının varlığına getirir. Kazvînî'nin konuyla ilgili nihai yargısı pasajda geçen şu cümledir: “Ben derim ki, yersizlikte (*lâ hayyiz*), iki yer kaplamayan (*gayri mütehayyizeyn*) varlığın bulunmasının imkansızlığı, tek bir yerde (*hayyiz vâhid*) iki yer kaplayanın (*mütehayyizeyn*) bulunmasının imkansızlığı gibidir.” Nasıl ki iki yer kaplayan nesne, yer kaplamak suretiyle tek bir yerde var olamıyorsa aynı şekilde iki yer kaplamayan varlık da bir yersizlikte var olamaz. Dolayısıyla Kazvînî'ye göre yalnızca iki müstakil yersizliğin bulunması halinde iki yer kaplamayanın varlığından bahsedilebilir. İki yer kaplamayanın varlığından bahsedilecekse bu da ancak iki ayrı yere sahip iki farklı cevherde, cisimde olduğu gibi iki ayrı yersizliğin varlığı durumunda ortaya çıkabilir. İki yersizlik durumu mümkün olmadığına göre bir yersizlikte ancak bir yer kaplamayan varlığın varlığı zorunludur.

Her ne kadar Kazvînî “yer” (*hayyiz*) için “bir” (*vâhid*) sayısını kullansa da “yersizlik” (*lâ hayyiz*) için herhangi bir nicelik sıfatı kullanmaz. Ancak ifadenin bağlamı bize onun yersizliği de aslında sayısal açıdan değerlendirdiğini gösterir. Elbette Kazvînî'nin, yersizliği, bir yerde olmayış sıfatını bir yerdelikle, bir yerde oluşla karşılaştırması ve sayısal açıdan kıyaslaması ilginç olduğu kadar yoruma ve eleştiriye de açık bir durumdur. Söz gelimi yersizlik durumunu yer kaplayanlara kıyasla bir yersiz, iki yersiz gibi bir sayısallık içinde telakki etmenin aklîliği ve böyle bir düşüncenin bilimsel, mantıksal ve matematiksel boyutları tartışmaya açıktır. Son olarak Kazvînî'nin filozoflar ve geç dönem kelâmcılar tarafından yer kaplamayan cevherler olarak kabul edilen ruh, akıl gibi şeyleri gayri mütehayyiz olarak kabul etmediğini, filozoflara ve Gazzâlî (ö.

⁹ Kazvînî, *Sirâcü'l-ukûl*, Carullah, 483, 7b; Carullah, 484, 7b.

505/1111) dâhil bu görüşü benimseyen kelâmcılara ağır eleştiriler yönelttiğini, ileri sürdükleri argümanları delilleriyle çürütmeye çalıştığını da hatırlatmış olalım.

Kaynakça

- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, ts.
- Kazvînî, Bahâüddîn Tâhir b. Ahmed en-Neccâr. *Sirâcü'l-'ukûl fî minhâci'l-usûl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1848.
- Kazvînî, Bahâüddîn Tâhir b. Ahmed en-Neccâr. *Sirâcü'l-'ukûl fî minhâci'l-usûl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 483.
- Kazvînî, Bahâüddîn Tâhir b. Ahmed en-Neccâr. *Sirâcü'l-'ukûl fî minhâci'l-usûl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 484.
- Kazvînî, Bahâüddîn Tâhir b. Ahmed en-Neccâr. *Sirâcü'l-'ukûl fî minhâci'l-usûl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1363-002.
- Kazvînî, Bahâüddîn Tâhir b. Ahmed en-Neccâr. *Sirâcü'l-'ukûl fî minhâci'l-usûl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 01216-010.
- Mazlum, Muhammet. *Kirmânî'nin Burhân-ı Temânu' Konusundaki Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebziratü'l-edille*. thk. Claude Salame. Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990.
- Râfî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Kazvînî. *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*. thk. Azîzüllah el-Attarîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1408.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2015.
- Teftâzânî, Mesud b. Ömer b. Abdullah Sa'düddîn. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1998.